

УДК 338.48: 911.3 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2786-5843/2025-1-7>

ОРОГРАФІЧНІ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Колотуха Олександр Васильович

доктор географічних наук, професор,

професор кафедри міжнародних економічних відносин, бізнесу та туризму,

Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6386-7611>

Предмет дослідження – орографічні рекреаційно-туристські ресурси як складова ресурсно-туристського потенціалу України. **Мета роботи** – дослідити теоретичні засади орографічних рекреаційно-туристських ресурсів як складової ресурсно-туристського потенціалу України, здійснити їх типологію та розглянути прояв таких ресурсів в Центральній Україні. **Методи**. Застосовані як загальнонаукові методи: аналізу та синтезу – для аналізу понятійно-термінологічного апарату дослідження, системно-структурного аналізу – для аналізу компонентної та функціональної структури орографічних рекреаційно-туристських ресурсів, так і спеціальні методи: порівняльно-географічний – для співставлення прояву орографічних рекреаційно-туристських ресурсів у різних природних середовищах (гори – рівнини) та географічних районах з метою напрацювання єдиних підходів та методики їх оцінки, картографічний – для синтезу отриманих результатів дослідження, польових експедиційних досліджень. **Результати та їх застосування**. Автором здійснена типологія орографічних рекреаційно-туристських ресурсів на рівнинних територіях, систематизовано використання орографічних ресурсів антропогенного походження в рекреаційно-туристській діяльності за цілями їх використання, видами та змістом рекреаційно-туристської діяльності. Розглянуто та проаналізовано рівнинні орографічні рекреаційно-туристські ресурси природного та антропогенного походження на прикладі Центральної України, визначені можливості їх використання в різноманітних видах рекреаційно-туристської діяльності. **Висновки**. Визначено, що в Центральній Україні, орографічні рекреаційно-туристські ресурси на рівнинних територіях складають вагомий частину ресурсно-туристського потенціалу таких територій і можуть бути використані з естетичними, навчально-пізнавальними, рекреаційно-оздоровчими та туристсько-спортивними цілями.

Ключові слова: рельєф, ресурсно-туристський потенціал, орографічні рекреаційно-туристські ресурси, типологія, Центральна Україна.

OROGRAPHIC RECREATIONAL AND TOURIST RESOURCES OF CENTRAL UKRAINE

Kolotukha Oleksandr

Doctor of Geographical Sciences, Professor,

Professor of the Department of International Economic Relations, Business and Tourism,

National Aviation University, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-6386-7611>

The subject of the study is orographic recreational and tourist resources as a component of the resource and tourist potential of Ukraine. **The purpose of the work** is to investigate the theoretical foundations of orographic recreational and tourist resources as a component of the resource and tourist potential of Ukraine, to carry out their typology and to consider the manifestation of such resources in Central Ukraine. **Methods**. Both general scientific methods were applied: analysis and synthesis – for the analysis of the conceptual and terminological apparatus of the study, system and structural analysis – for the analysis of the component and functional structure of orographic recreational and tourist resources, and special methods: comparative and geographical – for the comparison of the manifestation of orographic recreational and tourist resources in different natural environments (mountains – plains) and geographical areas in order to develop unified approaches and methods for their assessment, cartographic – for the synthesis of the obtained results of the study, field expeditionary research. **Results and their application**. The author has carried out a typology of orographic recreational and tourist resources in flat areas, systematized the use of orographic resources of anthropogenic origin in recreational and tourist activities according

to the purposes of their use, types and content of recreational and tourist activities. Plain orographic recreational and tourist resources of natural and anthropogenic origin have been considered and analyzed using the example of Central Ukraine and the possibilities of their use in various types of recreational and tourist activities have been determined. **Conclusions.** It has been determined that in Central Ukraine, orographic recreational and tourist resources in flat areas constitute a significant part of the resource and tourist potential of such areas and can be used for aesthetic, educational and cognitive, recreational and health and tourist and sports purposes.

Key words: relief, resource and tourist potential, orographic recreational and tourist resources, typology, Central Ukraine.

Постановка проблеми. Категорія рекреаційно-туристських ресурсів (РТР), що пов'язані з рельєфом території, геологічними, тектонічними та геоморфологічними особливостями ландшафтів поки що є мало дослідженою. Більшість науковців або лише констатують їх наявність у складі природних РТР, або сприймають їх як даність на тій чи іншій території. При цьому, рельєф, будучи складовою ландшафту, може відігравати різну роль в оцінці рекреаційних ресурсів того чи іншого регіону. Він може виступати як цілком самостійним рекреаційним ресурсом (гірські масиви, вершини, каньйони, печери, скелі тощо), так і нести другорядну, доповнюючу функцію. Так, О. І. Коркуна при визначенні індексу привабливості рекреаційних ресурсів, який вона оцінює через обсяг туристопотоку до природних територій, об'єктів чи пам'яток, пропонує виділяти найбільш вагомі для регіональних туристсько-рекреаційних комплексів (водні, бальнеологічні, ландшафтні та кліматичні), які можна віднести до ресурсів першого порядку. Натомість природно-рекреаційні ресурси, які опосередковано впливають на туристські та рекреаційні процеси, та включають лісові, флоро-фауністичні, біотичні та орографічні ресурси, авторка визначає як ресурси другого порядку [1, с. 155]. На нашу думку, такі елементи ландшафту як гори чи печери слід відносити до ресурсів першого порядку, адже саме до них можуть бути спрямовані значні потоки туристів. Тож актуальним є визначення ролі рельєфу в оцінці ресурсно-туристського потенціалу території України, в першу чергу – її рівнинної частини, впорядкування понятійно-термінологічного апарату, проведення типології РТР, пов'язаних з рельєфом території.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці вітчизняних вче-

них, які досліджували ресурсно-туристський потенціал як базис розвитку туризму в регіоні – Бейдика О. О., Крачила М. П., Любіцевої О. О., Руденка В. П., Рутинського М. Й., Смаля І. В. тощо. Натомість окремо категорію орографічних ресурсів у складі природної компоненти такого потенціалу виокремлювали лише деякі з них (Бейдик О. О., Смаль І. В., Прасул Ю. І., Шумік Є. С. тощо).

Метою статті є дослідження теоретичних засад орографічних РТР як складової ресурсно-туристського потенціалу України, здійснення їх типології та розгляд проявів таких ресурсів на прикладі Центральної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед вітчизняних розробок з цього напрямку досліджень базовою слід вважати монографію О. О. Бейдика «Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування» (2001) [2]. Автор виділяє категорії «орографічні ресурси» та «геологічні ресурси», відносячи до останніх «спелеологічні ресурси» [2, с. 70]. Окрім цих категорій в науковій та науково-пізнавальній туристській літературі можна зустріти такі поняття, пов'язані з рельєфом чи його елементами, як «гірські ресурси», «геоморфологічні ресурси», «літоморфогенні ресурси», «геологічні ресурси», «тектонічні ресурси», «пляжні ресурси». На думку автора, серед цих визначень є основоположні щодо визначеної нами проблематики, а є й підпорядковані та вузькоспеціалізовані визначення. До перших слід віднести **орографічні РТР** та **геоморфологічні РТР**, які, на думку автора, є практично тотожними. Поняття «літоморфогенні ресурси» є об'єднувальним і включає в собі гірські, спелеологічні та пляжні ресурси.

Головним об'єднувальним поняттям серед усіх ресурсів рельєфу автор вважає саме

орографічні РТР та визначає **орографічні рекреаційно-туристські ресурси** (від грец. *ὄρος* – гора, *γραφία* – писати і лат. *resource* – підніматися, виникати знову) як ресурси, пов'язані з рельєфом території, що викликають інтерес туристів [3]. Провідне місце серед орографічних РТР звісно займають *гірські ресурси*, адже, різноманітність природних умов гір, наявність як екстремальних, так і сприятливих і навіть комфортних умов для відпочинку, туризму й спорту створюють передумови для розвитку найрізноманітніших типів рекреаційної діяльності – від оздоровчих, масових, пізнавальних до спортивних, що вимагають високої майстерності, тренінгу та загартованості. Підземні ж морфоструктури входять до поняття *спелеологічних РТР*. Такі ж поняття як *геологічні* та *тектонічні РТР*, які застосовують ряд науковців, є не зовсім коректними в плані виділення їх в окремі категорії природних РТР. Вузькоспеціалізованою категорією виглядають *пляжні РТР*, але враховуючи той факт, що купально-пляжна рекреація є надзвичайно популярною в світі, то їх дослідження в цьому контексті мають сенс. Ряд фахівців об'єднують поняття «пляжні рекреаційні ресурси» з поняттям «морські рекреаційні ресурси» в одне інтегральне поняття – «рекреаційно-туристські ресурси морських узбереж».

Ще одним важливим рельєфоутворюючим фактором виступає діяльність людини – господарська, військово-фортифікаційна, містобудівна. Через це на земній поверхні та в її надрах виникають *антропогенні форми рельєфу* – кар'єри, розрізи, шахти, штольні, земляні вали, дамби, фортифікаційні споруди, печерні міста, катакомби тощо. В більшості своїй вони несуть деструктивну функцію щодо рельєфу території, його естетичного сприйняття. Всі ці об'єкти, на відміну від природної, утворюють антропогенну складову орографічних РТР.

При рекреаційному освоєнні рельєфу територій оцінці, в першу чергу, підлягають такі параметри та якості як гіпсометричні, ландшафтно-естетичні, а також соціально-економічні (транспортна доступність, освоєність, насиченість інфраструктурою, розвиненість

сфери обслуговування та наявність історико-краєзнавчих об'єктів).

Тож слід відзначити, що гірські РТР в горах та спелеологічні РТР на закарстованих територіях, без сумніву, будуть ресурсами першого порядку, адже саме вони будуть найбільше приваблявати туристів. В той же час на рівнинних територіях орографічні РТР будуть мати допоміжну, другорядну функцію – будуть ресурсами другого порядку. Все вищезазначене спонукало нас до наступної систематизації орографічних РТР на рівнинних територіях (рис. 1).

Рис. 1. Типологія орографічних рекреаційно-туристських ресурсів на рівнинних територіях

Джерело: складено автором, 2024

Констатуємо, що на рівнинних територіях представлена категорія орографічних РТР, які можна розділити на дві групи: ресурси природного походження та ресурси антропогенного походження.

До першої групи слід віднести виходи на денну поверхню рівнин кристалічних порід у вигляді мальовничих скель, скель-останців, скельних масивів, каньйонів, гротів, відслонень гірських порід, кратерів колишніх вулканів, метеоритних кратерів, грязьових вулканів, окремих валунів – «давніх прибульців» льодовикового періоду.

До другої групи слід віднести будь-які антропогенні втручання в територію і використання їх для людських потреб і цілей, а саме –

райони видобутку різних корисних копалин (кар'єри, розрізи, шахти, штольні), земляні вали, гатки водномлинові споруди тощо. Тут слід відзначити, що ці об'єкти, щоби бути включеними у категорію РТР, мають викликати у туристів як ландшафтно-естетичну, так і туристсько-спортивну цікавість. Сучасна війна додала сюди різноманітні фортифікаційні споруди, ряд з яких стануть в майбутньому туристськими дестинаціями, як свідки та символи героїзму українського народу.

Щодо використання орографічних РТР антропогенного походження в рекреаційно-туристській діяльності на рівнинних територіях, то воно залежить цілей використання в тому чи іншому виді такої діяльності (табл. 1).

Розглянемо рівнинні орографічні РТР на прикладі Центральної України. Особливості рельєфу Центральної України визначаються Українським щитом – тектонічною структурою південно-західної частини Східноєвропейської платформи, яка являє собою брилове підняття фундаменту, що простягається на 1000 км з північного заходу на південний схід смугою шириною 250 км. Умовною межею Українського щита прийнято ізолінію глибини залягання кристалічних порід 300 м від поверхні. Кристалічний фундамент Укра-

їнського щита складається переважно з метаморфічних порід, а нерівномірно розвинутий і малопотужний осадовий чохол – з мезо-кайнозойських порід. Завдяки денудації на денну поверхню у вигляді скель виходять породи різного віку. Найдавніші еоархейські породи (гіперстенові плагіогнейси) сальківської світи побузького гранулітового комплексу, сформовані близько 3,8 млрд років тому, виявлено в Середньому Побужжі в кар'єрі Козачий Яр (сел. Завалля Голованівського району Кіровоградської області) [4].

В межах Центральної України у структурі Українського щита виділяють 4 мегаблоки: Середньопридніпровський (Придніпровський); Інгульський (Кіровоградський); Бузько-Росинський (Росинсько-Тікичський) та Подільський (Дністровсько-Бузький). Їх розділяють Інгулецько-Криворізька з долиною р. Інгулець та Голованівська міжблокова тектонічна зона з долиною р. Синюхи. Річкові долини «розрізають» осадовий чохол на поверхні Українського щита та «виводять» на денну поверхню кристалічні породи у вигляді відслонень, скель та скельних масивів. Фахівці-геологи у межах Українського щита виділяють 187 геологічних пам'яток у 6 областях України. До них віднесені найбільш характерні відслонення гірських порід

Таблиця 1

**Використання орографічних РТР антропогенного походження
в рекреаційно-туристській діяльності**

№ з/п	Цілі використання	Вид рекреаційно-туристської діяльності	Зміст діяльності
1.	Естетичні	Експерсії до атрактивних об'єктів	– споглядання атрактивних об'єктів; – історичні експерсії; – реконструкції військових подій; – експерсії до водномлинових споруд
2.	Навчально-пізнавальні	Індустріальний туризм Промисловий туризм Геологічний туризм	– спеціалізовані тематичні експерсії
3.	Рекреаційні	Купально-пляжний відпочинок	– створення зон відпочинку, кемпінгів, автостоянок; – водні види рекреації, дайвінг; – екстремальні види активної рекреації (троллей, джампінг тощо); – риболовля та підводне полювання
4.	Туристсько-спортивні	Спортивний туризм Скелелазіння Альпінізм (малі гори)	– проведення тренувань на природному рельєфі; – проведення спортивних змагань

Джерело: складено автором, 2024

і форми земної поверхні, які мають наукову та естетичну цінність. Це пам'ятки природи, які дозволяють зрозуміти геологічну історію території України [5]. На цій основі може розвиватися так званий геологічний туризм.

Таким чином, в рельєфі Центральної України переважають денудаційні, водноерозійні форми рельєфу. Стрімкі гранітні скелі можна побачити серед кристалічних відслонень в долинах річок Дніпро, Рось, Південний Буг, Синюха, Інгул, Інгулець, Тясмин, Гірський Тікич та їхніх численних приток. Незвичайні нагромадження гранітних брил та валунів, а також таємничі гроти є майже на всій території регіону. На рис. 2–5 представлені приклади форм рельєфу, які утворилися в результаті виходу в долинах річок на денну поверхню кристалічного масиву Українського щита, що викликають інтерес туристів. Це – скельний грот на р. Синюха (Кіровоградська обл.) (рис. 2), каньйон р. Гірський Тікич (Черкаська обл.) (рис. 3), скельний масив

Монастирище в долині р. Інгул (Кіровоградська обл.) (рис. 4), один з порогів біля зруйнованого млина на р. Південний Буг поблизу м. Первомайська (Миколаївська обл.) (рис. 5).

Найцікавіші з них увійшли до природно-заповідних територій в складі петрофітних комплексів, серед них національні природні парки «Бузький Гард», «Кармелюкове Поділля», регіональні ландшафтні парки «Немирівське Побужжя», «Середнє Побужжя», «Гранітно-степове Побужжя», заповідні урочища «Гайдамацький яр», «Іллінецький кратер», «Буцький каньйон», «Розлитий камінь», «Калмазівське», «Кіліповське», «Сальківське», пам'ятки природи «Каскади», «Слони», «Монастирище», «Кам'яна стінка», «Скеля», «Долина Миколи Чудотворця», «Скеля М. Коцюбинського» тощо.

Неабиякий пізнавальний та туристсько-спортивний інтерес викликають природні каньйони – Актовський та Петропавлівський на р. Мертвовод, Арбузинський на р. Арбу-

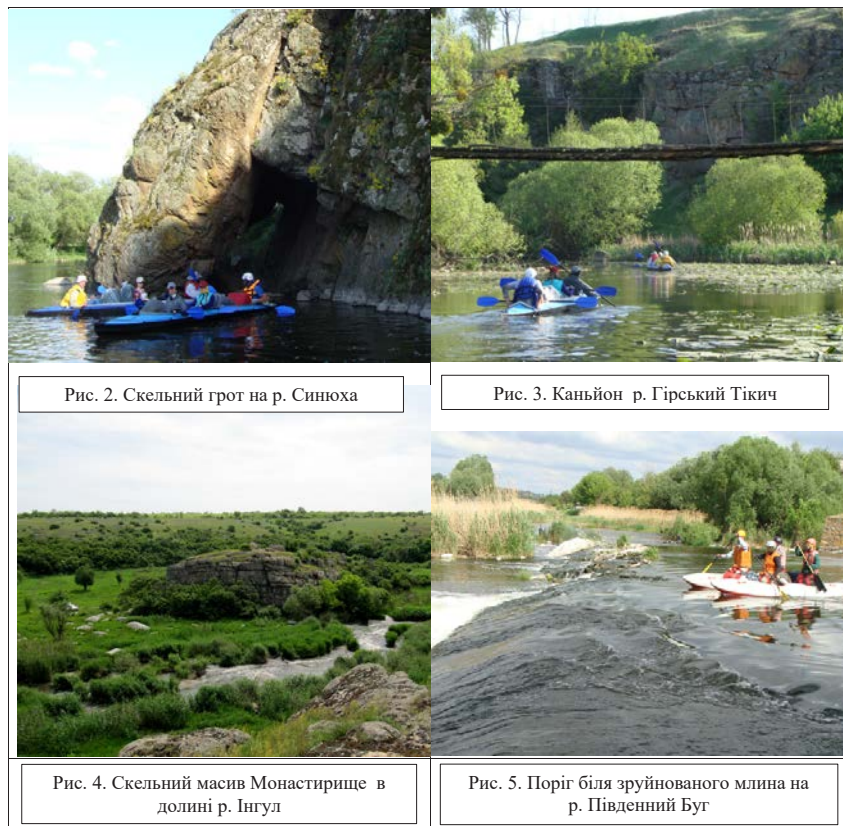

Рис. 2–5. Форми рельєфу, утворені в результаті виходу на денну поверхню Українського щита

Джерело: фото автора

зинка в Миколаївській області, Буцький на р. Гірський Тікич в Черкаській області та ряд інших. Значна кількість турагенств України проводять до них спеціалізовані тури.

Щодо антропогенних рекреаційних РТР, то слід відзначити що в надрах Центральної України зосереджена значна кількість корисних копалин, які видобуваються переважно відкритим кар'єрним способом. На території виділяють декілька гірничовидобувних районів, серед яких Криворізький залізрудний, Олександрійський буровугільний, Центральноукраїнський урановорудний, Побузький хромітово-нікелеворудний [4]. Кар'єрним методом розробляються також родовища гранітоїдів, титану, графіту, каоліну, піску. У період перебудови та реструктуризації економіки країни (1991–2022 рр.) значна кількість гірничодобувних підприємств збанкрутіла. Через це, видобуток корисних копалин був зупинений, що привело до некерованого затоплення більшості кар'єрів. В результаті у западинах відпрацьованих кар'єрів утворилися значні за площею і глибокі (20–30 м і більше) кар'єрні озера, на берегах яких активно відновлюється рослинність, що суттєво підвищує їх рекреаційний потенціал в сучасних умовах Центральної України.

В. М. Вовк на території Центральної України методами дистанційного зондування виявив та проаналізував щодо рекреації і туризму 22 відпрацьованих кар'єри. На думку вченого, в межах кар'єрів формується (в деяких майже сформувався) своєрідний посттехногенний ландшафт, який гармонійно вписується в оточуюче середовище і задовольняє безпекові, естетичні, екологічні та рекреаційні вимоги населення. Тому, автор бачить доцільним перетворення територій відпрацьованих кар'єрів у рекреаційні зони. Відпрацьовані кар'єри, маючи неабияку ландшафтну привабливість серед рекреантів і туристів, – це своєрідні оази серед степових просторів із блакитною водою озер, різноманітним рельєфом, рослинністю і тваринного світу [6].

Процес ревіталізації (відновлення) кар'єрів формує простір постгірничих територій. Перед вибором ревіталізації та майбут-

нього призначення ревіталізованої території важливо провести аналіз території точки зору ряду факторів. Серед них важливе значення мають особливості розроблення кар'єру (які корисні копалини видобувалися). Так гранітні кар'єри мають значну глибину, круті схили, складені кристалічними породами, тому відновлюються повільніше. Буровугільні розрізи, займаючи великі площі, порівняно глибокі (буровугільні горизонти залягають на глибинах понад 90 м), а схили складені пухкими піщано-глинистими породами. Великі площі навколо розрізів зайняті відвалами. Заповнення водою в них відбувається порівняно швидко, а в межах схилів розвинуті ерозійні та зсувні процеси. Піщано-глинисті відпрацьовані кар'єри (піщані та каолінові) порівняно невеликі за площею, неглибокі, майже повністю заповнюються підземними водами. Схили і береги порівняно швидко вкриваються рослинністю, створюючи привабливий ландшафт.

Головну рекреаційну функцію на цих територіях відіграють кар'єрні озера. Необхідно звернути увагу на склад води в кар'єрних озерах, який пов'язаний з хімічним складом підземних вод. Вони мають підвищений вміст специфічних компонентів, які використовуються в бальнеології, – це, перш за все, розчинні солі йоду, бром, силікатів, а також радону.

Найбільша кількість відпрацьованих кар'єрів розміщена в сучасному Олександрійському районі Кіровоградської області. Це, перш за все, значні за площею затоплені буровугільні розрізи. Використовується для рекреації, крім розрізів, ще й гранітні, каолінові та піщані кар'єри – Катеринівський каоліновий кар'єр поблизу м. Кропивницького, гранітний кар'єр «Срібне озеро» та Балахівський буровугільний кар'єр поблизу м. Олександрії, Світловодський піщаний кар'єр. Мають перспективу рекреаційного використання гранітні кар'єри поблизу с. Суботці Кропивницького району Кіровоградської області (Знам'янські кар'єри).

Найбільшу популярність у туристів-рекреантів серед відпрацьованих кар'єрів, на сьо-

годні, мають Мигійський гранітний кар'єр поблизу м. Первомайська Миколаївської області (рис. 6), Морозівський розріз поблизу м. Олександрія (рис. 7), Катеринівський каоліновий кар'єр поблизу м. Кропивницького (рис. 8).

Гранітний кар'єр поблизу с. Мигія (глибиною понад 50 м) має озеро, яке дістало назву «Радонове» за наявності у воді розчиненого радону. Вже сама назва приваблює туристів, адже радон в невеликих природних концентраціях надає воді озера цілющих лікувальних властивостей. Кар'єр має незвичні форми рельєфу, строкату гамму кольорів та особливу енергетику і мікроклімат. На бортах кар'єру відслонюються різноманітні товщі гірських порід – амфіболітів, граніто-гнейсів, каолінів, лесовидних суглинків. Над кар'єром облаштовано комфортний оглядовий майданчик, звідки є можливість насолодитися чудовим

краєвидом. Для туристів облаштовані інформаційні стенди, затишні альтанки, пункти харчування та паркінг. Кожен бажаючий може розкласти намет, поплавати в озері, прогулятися місцевістю та насолодитися дивовижною природою або зайнятися скелелазінням. Над озером облаштовано троллей, який вважається найшвидкісним на території України довжиною 454 м. Відчайдухи долають цю відстань менше ніж за 30 сек. зі швидкістю 60 км на год.

Поблизу м. Світловодська на Дніпровській терасі знаходиться відпрацьований Світловодський піщаний кар'єр (рис. 9), територія якого активно використовується рекреантами. Площа кар'єру близько 30 га, максимальна глибина – 20 м. У виїмках кар'єру сформувалися декілька озер, найбільше з яких дістало назву «Блакитне озеро». Територія залісна переважно сосновими деревами, прибережна

Рис. 6. Радонове озеро поблизу с. Мигія

Рис. 7. Затоплений Морозівський розріз

Рис. 8. Катеринівський каоліновий кар'єр поблизу м. Кропивницького

Рис. 9. Блакитне озеро в кар'єрі поблизу м. Світловодська

**Рис. 6–9. Кар'єрні озера,
які використовуються в рекреаційних цілях**

Джерело: фото з доступних джерел

зона поросла очеретом. Тут селяться водоплавні птахи, води озера зариблені карасями, лящами, є й окунь, щука, плотва. На піщаних берегах облаштовано рекреаційну зону з пляжами, столиками, мангалами, волейбольною зоною, дитячими майданчиками та водними розвагами, яка активно використовується.

Метою пізнавального, т.з. індустріального туризму виступають працюючі (рідше – відпрацьовані) кар'єри, які стають об'єктами відвідування під час проведення різноманітних екскурсійних програм. В Україні більшість таких об'єктів зосереджена у Криворізькому залізорудному басейні. За свідченням фахівця туризму, вченого В. Л. Казакова, для м. Кривого Рогу характерна багата індустріальна спадщина, яка представлена залишками понад 800 виробничих об'єктів XIX – середини XX століття. У місті зосереджена як велика кількість об'єктів працюючої індустрії (45 працюючих шахт з видобутку залізної руди, 10 залізорудних кар'єрів (рис. 10), 89 старих і нових відвалів, 15 шламосховищ), так і комплекс об'єктів індустріальної спадщини, представлений 35 старими кар'єрами, 64 старими і відсипаними відвалами, 6 шламосховищами, 30 провальними зонами шахт і зон зрушення тощо [7].

Рис. 10. Діючий залізорудний кар'єр на Криворіжжі

Джерело: фото із сайту Кривбастур – туристичний центр Кривого Рогу

Оскільки працюючі на Криворіжжі кар'єри є режимними об'єктами, де стороннім вхід заборонений, їх відвідування вимагає певних дій щодо узгодження перебування екскурсан-

тів з керівництвом. Задля комфортного перебування відвідувачів та з метою забезпечення техніки безпеки на працюючих кар'єрах створені спеціальні оглядові майданчики, які можуть бути як закритого, так і відкритого типу. Такі майданчики обладнані інформаційними стендами, де представлена загальна інформація та вказані актуальні морфометричні параметри. Подекуди на працюючих кар'єрах можливий спуск екскурсантів у спеціальних автомобілях на робочий горизонт. В м. Кривому Розі з 2019 року 6 значущих об'єктів індустріального туризму отримали найвищий статус категорії A1 після їх включення в європейський маршрут індустріальної спадщини ERIH. Це – працюючі залізорудні кар'єри Південного та Інгулецького гірничо-збагачувальних комбінатів, працююче коксохімічне виробництво, промисловий музей найбільшого в Європі металургійного комбінату «Арселор Міттал», 2 технічні скансени – музеї гірничої техніки під відкритим небом [7].

Природні скелі Українського щита, які у долинах річок виходять на денну поверхню, використовуються спортсменами-скелелазами, спортивними туристами, альпіністами як для тренувань спортсменів, так і для проведення туристських, скелелазних та альпіністських змагань різного рівня. Це – скеля Пугач біля м. Южноукраїнська на р. Південний Буг, скелі о. Хортиця на р. Дніпро, скелі біля с. Денеші Житомирської області на р. Тетерів, скелі Буцького каньйону на р. Гірський Тікич тощо. Склелазні райони та масиви Центральної України з кількістю трас та їх орієнтовною складністю представлені автором в табл. 2.

Як видно з табл. 2 скельні маршрути Центральної України достатньо складні – з 15 існуючих категорій складності відсутні лише 4 найскладніші (від 8с до 9с категорії).

Місцями тренувань та туристських змагань різного рівня є й скельні кар'єри. Наприклад, Крюковський у м. Кременчузі, Соколовський у м. Кропивницькому, Звенигородський у м. Олександрії, Корстишівський у Житомирській області та ряд інших.

Таблиця 2

Скелелазні райони та масиви Центральної України

№	Скелелазний район (масив)	Кількість секторів	Кількість трас	Орієнтовна складність
1.	Богуслав (Київська обл.)	1	8	5в – 7а+
2.	Буки (Черкаська обл.)	9	99	4с – 8б
3.	Скелі Каспича (м. Вінниця)	1	34	5в – 8а
4.	Денеши (Житомирська обл.)	4	52	4с – 7а
5.	Дзвониha (Вінницька обл.)	1	26	5в – 8а
6.	Долина диявола, Актівський каньйон (Миколаївська обл.)	1	3	6а+ – 6в+
7.	Житомир	6	43	5а – 7с+
8.	Корабельна Балка (Миколаївська обл.)	1	11	4а – 7с+
9.	Коростишів (Житомирська обл.)	5	84	4а – 7б
10.	Мигія (Миколаївська обл.)	1	8	3а – 6в
11.	Хортиця (Запоріжжя)	9	88	5а – 7в
12.	Чикалівка (Полтавська обл.)	12	65	4в – 7в
13.	Южноукраїнськ (Миколаївська обл.)	3	42	5а – 7в

Джерело: складено автором, 2021.

Рис. 11. Скелі поблизу м. Южноукраїнська на р. Південний Буг – місця тренувань та змагань зі спортивного туризму та скелелазіння

Джерело: фото автора

Туристсько-спортивний інтерес викликають спелестологічні маршрути Кривбаса. Спелестологія – це підкорення порожнин антропогенного походження. Господарська діяльність людини у гірничодобувних регіонах України обумовила появу значної кількості штучних підземних порожнин, які прийнято називати спелестологічними. Технічна складність, будова, глибина та протяжність цих порожнин дає підстави розглядати їх не лише як цікаві техногенні утворення, а й як потенційні об'єкти спортивного спелеотуризму. Відомий криворізький фахівець туризму, вче-

ний В. Л. Казаков досліджував відкриті для доступу спелестологічні об'єкти Кривбасу з наступною їх оцінкою щодо можливості використання у спортивному спелеотуризмі. Автор дослідження дійшов таких висновків – Кривбас є потенційним і новим районом спортивного спелеологічного туризму. Це може бути забезпечене наявністю 27 спелестологічних об'єктів (штучних порожнин) гірничопромислового походження, з яких 13 автором оцінюються як категорійні – чотири – 1 категорії трудності (к.тр.), п'ять – 2А к.тр., три – 2Б к.тр. та один – 3А–3Б к.тр. Це дозволяє планувати та проводити спелеотуристські походи І–ІІ та навіть ІІІ категорії складності (з 6-ти можливих) (табл. 3) [8, с. 171]. Всі спелестологічні об'єкти розташовані переважно в м. Кривому Розі. Основна частина цих об'єктів є вертикальними стволами колишніх шахт. Ці маршрути включені О. В. Колотухою в Перелік класифікованих туристських спортивних маршрутів України [8, с. 267–268].

Ще одним видом атрактивних об'єктів, пов'язаних з виходами кристалічних порід в долинах річок Центральної України, є водномлинові комплекси та споруди млинів. Основна частина млинів зосереджена у середній течії річки Південний Буг та його притоків, що проходять у межах Українського щита. Їх будівництво здійснювали на ділянках звужень русла річки, зокрема там, де пороги, швидкість течії

Таблиця 3

Спелестологічні маршрути Криворіжжя

Складність	Перешкоди
II категорія складності	Верт. ствол шахти Півд.-Вентиляційна (2А) (В), Верт. ствол шахти Червоний гірник (2А) (В), Верт. ствол шахти № 5-Нова (2А) (В) (2 з 3-х на вибір) + Верт. ствол шахти ім. МЮД (2Б) (В), Верт. ствол шахти Валявко-Північна (2Б) (В), Верт. ствол шахти Валявко-Вентиляційна (2Б) (В) (2 з 3-х на вибір)
III категорія складності	Верт. ствол шахти Саксагань (3А-3Б) (В).
* 2А ... 3Б – категорія трудності перешкоди В – вертикальна шахта	

Джерело: розроблені автором за матеріалами В. Л. Казакова

тут прискорена і воду можна було спрямувати на турбіну (колесо) млина за рахунок дамби або водовідвідного каналу. В інших місцях русел річок ці русла перекривалися штучно («загачувалися») – будувалися т.з. «гатки», біля залишилися зруйновані млини. Власне будівлі млинів розташовували в заплаві, а приміщення з колесами або турбінами – в річищі або каналі. Іноді будували млинарські комплекси (села Сокилець Вінницької області, Салькове та Луполове Кіровоградської області, Чаусове Миколаївської області), де основний млин з господарськими спорудами знаходилися в заплаві, а допоміжний – через канал на острові. Як будівельні матеріали для млинів використовували дерево та каміння. Найпоширенішими є кам'яні млини, для будівництва яких використовували цеглу та місцеві породи гранітів і гнейсів. Тому такі млини виглядають як монументальні споруди – наче замки чи фортеці (рис. 12).

Науковець та турист А. О. Домаранський досліджував водяні млини Кіровоградської області. Проаналізувавши літературу, карти, супутникові зображення, встановивши у ході наукової експедиції локацію водяних млинів області (річки Південний Буг, Синюха, Ятрань, Інгул), він констатує, що їх залишилось небагато: на р. Південний Буг від Южноукраїнська до Гайворона зафіксовано 44 водяні млини, на р. Синюха – 12 млинів, р. Ятрань (притока р. Синюхи) має 6 водних

споруд, річка Інгул – 8 млинів [9, с. 260]. Всі ці виявленні млини знаходяться у різних станах, деякі майже як нові, а від інших залишився лише фундамент, їх туристський потенціал можна оцінювати як посередній. Ці дослідження можна інтерполювати на всю територію Центральної України. Ті млини, що мають відмінний стан, можуть слугувати готелями, музеями, гідроелектростанціями і т.п. Це, в першу чергу, – млин р. Синюха в м. Первомайськ Миколаївської обл., Бенчиків млин в с. Тернівка та млин в с. Соломія в Кіровоградській області, млин в м. Умань (тепер в приміщенні млина – ресторан) тощо. Млини які майже розвалені, або від яких залишився тільки фундамент, слугують туристськими орієнтирами для людей, які займаються водним туризмом, адже біля них обов'язково знаходиться водна перешкода – поріг чи гатка (рис. 5). При бажанні майже зі всіх водяних млинів Центральної України можна зробити цікаві, перспективні туристські об'єкти, як робиться це давно у світі.

Рис. 12. Стіни млина в с. Луполове на р. Південний Буг в Кіровоградській області

Джерело: фото автора

Висновки і перспективи подальших досліджень. Визначено, що в Центральній Україні, орографічні рекреаційно-туристські ресурси на рівнинних територіях складають вагомую частину ресурсно-туристського потенціалу таких територій і можуть бути використані з естетичними, навчально-пізнавальними, рекреаційно-оздоровчими та туристсько-спортивними цілями.

Перспективи подальших досліджень лежать в площині досліджень окремих складових категорії рівнинних орографічних рекреаційно-туристських ресурсів – природних (скельні масиви,

каньйони, відслонення тощо) та антропогенних (кар'єрів, водномлинових комплексів тощо), можливостей їх використання в різноманітних видах рекреаційно-туристської діяльності.

Література

1. Коркуна О.І. Методичні засади оцінювання потенціалу розвитку туристично-рекреаційної сфери в економіці регіонів. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка*. Випуск 1(13), 2020. С. 152-158.
2. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. 395 с.
3. Колотуха О.В. Спортивний туризм та активна рекреація: географія, систематизація, практика (словник-довідник). URL <https://geohub.org.ua/node/1929>
4. Геологічні пам'ятки України : у 4 т. Т. 2 : Український щит (Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Кіровоградська, Черкаська області) Держ. геолог. служба України ; [авт.: В.П. Безвинний, О.Б. Бобров, В.П. Брянський та ін. ; за ред. В.І. Калініна, Д.С. Гурського]. Київ: [б.в.], 2007. 319 с.
5. Вовк В.М. Відпрацьовані кар'єри як складова рекреаційно-туристичних ресурсів Центральної України (просторовий аспект). Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України: матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції. *Збірник наукових праць*. За заг. ред. д.геогр.н. О.В. Колотухи. Дніпро : Середняк Т.К., 2023. С. 82-90.
6. Вовк В.М. Геологічний словник: для студентів вищих навчальних закладів. Кіровоград : «КОД», 2012. 504 с.
7. Казаков В. Класифікації об'єктів індустріального туризму. Теоретичні і прикладні напрямки розвитку туризму та рекреації в регіонах України: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції. *Збірник наукових праць* За заг. ред. д.геогр.н. О.В. Колотухи. Дніпро : Середняк Т.К., 2021. С. 415-420.
8. Колотуха О., Колотуха І. Географія спортивного туризму та активної рекреації України: Монографія. Харків : Мачулін, 2021. 436 с.
9. Домаранський А. Водяні млини Кіровоградської області як туристично-рекреаційний ресурс *Пошуки туристської привабливості Кіровоградської області: наукові розвідки* : [монографія] За заг. ред. д.г.н. О.В. Колотухи. Дніпро : ФОП Середняк Т.К., 2020. С. 254-261.

References

1. Korkuna, O.I. (2020). Metodichni zasady otsiniuvannya potentsialu rozvytku turystychno-rekreatsiinoi sfery v ekonomitsi rehioniv. [Methodological principles for assessing the potential for the development of the tourism and recreation sector in the economy of regions]. Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Economics Series. Issue 1(13). Pp. 152-158) [In Ukrainian].
2. Beidyk, O.O. (2001). Rekreatsiino-turystski resursy Ukrainy. Metodolohiia ta metodyka analizu, terminolohiia, raionuvannia. [Recreational and tourist resources of Ukraine]. Methodology and analysis techniques, terminology, zoning. Kyiv: VPC "Kyiv University". 395 p. [In Ukrainian].
3. Kolotukha, O.V. (2024). Sporyvnyi turyzm ta aktyvna rekreatsiia: heohrafiia, systematyzatsiia, praktyka (slovyk-dovidnyk). [Sports tourism and active recreation: geography, systematization, practice dictionary-reference Retrieved from <https://geohub.org.ua/node/1929> [In Ukrainian].
4. Heolohichni pamiatky Ukrainy : u 4 t. T. 2 : Ukrainnyi shchyt (Vinnytska, Dnipropetrovska, Zhytomyrska, Zaporizka, Kirovohradska, Cherkaska oblasti) (2007). [Geological monuments of Ukraine: in 4 volumes. Volume 2: Ukrainian shield (Vinnytsia, Dnipropetrovsk, Zhytomyr, Zaporizhia, Kirovohrad, Cherkasy regions)] State Geological Service of Ukraine; [authors: V.P. Bezvinny, O.B. Bobrov, V.P. Bryansky and others; ed. V.I. Kalinina, D.S. Gursky]. Kyiv. 319 p.) [In Ukrainian].
5. Vovk, V.M. (2023). Vidpratsovani kariery yak skladova rekreatsiino-turystychnykh resursiv Tsentralnoi Ukrainy (prostorovy aspekt). [Worked-out quarries as a component of recreational and tourist resources of Central Ukraine (spatial aspect). Theoretical and applied directions of tourism and recreation development in regions of Ukraine]: materials of the IX International Scientific and Practical Conference. Collection of scientific papers / General editor. Doctor of Geography O.V. Kolotukha. Dnipro: Serednyak T.K.. P. 82-90) [In Ukrainian].
6. Vovk, V.M. (2012). Heolohichni slovyk: dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. [Geological Dictionary: for students of higher educational institutions]. Kirovograd: "KOD". 504 p.) [In Ukrainian].

7. Kazakov, V. (2021). Klasyfikatsii ob'ektiv industrialnoho turyzmu. [Classifications of industrial tourism objects. Theoretical and applied directions of tourism and recreation development in the regions of Ukraine]: materials of the VII International Scientific and Practical Conference. Collection of scientific papers / Edited by Dr. Geogr. O.V. Kolotukha. Dnipro: Serednyak T.K. P. 415-420) [In Ukrainian].
8. Kolotukha, O., & Kolotukha, I. (2021). Heohrafiia sportyvnoho turyzmu ta aktyvnoi rekreatsii Ukrainy: Monohrafiia. [Geography of sports tourism and active recreation in Ukraine]: Monograph. Kharkiv: Machulin. 436 p.) [In Ukrainian].
9. Domaranskyi, A. (2020). Vodiani mlyny Kirovohradskoi oblasti yak turystychno-rekreatsiinyi resurs. [Watermills of Kirovohrad region as a tourist and recreational resource] Search for tourist attractiveness of Kirovohrad region: scientific explorations: [monograph] Under the general editorship of Doctor of Agricultural Sciences O.V. Kolotukha. Dnipro: FOP Serednyak T.K. P. 254-261) [In Ukrainian].